

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК БОРИСА ГРІНЧЕНКА ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

В статті розкрито видання етнографічної спадщини Б.Грінченка під час перебування в Чернігові.

Ключові слова: етнографія, видавництво, "Земский Сборник", Чернігівщина, бібліографія, рецензії.

У чернігівський період (1894 – 1901 рр.) поряд із активною громадською, просвітницькою та літературною діяльністю Б.Грінченка не полишав етнографічні дослідження, продовжував займатися збиранням, впорядкуванням, публікацією етнографічних матеріалів не лише Чернігівщини, а й інших регіонів. В цей час виходять друком його твори "Живі струни. Збірник пісень" (1895), три випуски "Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседней с ней губерниях" (Чернігів, 1895, 1897, 1899), "Думи кобзарські" (1897), "Колоски" (1898), "Веселий оповідач" (1898), "Каталог музея украинских древностей" (1900), збірник "Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр." (1900).

Б.Грінченко влаштувався працювати у Чернігівській земській управі. Видання української літератури, поширення просвітницьких знань рідною мовою було головним для подружжя Грінченків. До Чернігова Б.Грінченко прибув із конкретним, розробленим ним же, планом видання популярних книг для народу з різних галузей знань: етнографії, релігії, географії, медицини, сільського господарства, красного письменства, граматики української та ін. – всього 11 розділів¹. Офіційне видання Чернігівської управи "Земский Сборник" було українізовано заходами Б.Грінченка, В.Самійленка і М.Коцюбинського, у ньому починають друкувати етнографічні та фольклористичні роботи. Заповіт українського мецената І.Череватенка (1855 – 1893) уможливив реалізацію прагнення створити для народу низку народопросвітніх видань, які б могли конкурувати з московськими виданнями. Помираючи, він доручив своїм братам вислати Б.Грінченку 1000 крб., "щоб той на ці гроші видавав народні дешеві книжки"². Варто згадати про умови створення видавництва: замість гонорару автор отримував 50 – 100 примірників книги, всю роботу з редагування і коректування робило подружжя Грінченків без отримання грошей за це (тобто ця робота не оплачувалася), гроші видавалися лише на папір, друк та брошурування, поштові витрати. Значних ускладнень завдавав той факт, що в Чернігові не було українських книгарень, а це значно ускладнювало реалізацію книг. Проте у Б.Грінченка була своя вимога до видавничої справи: "...коли б видання припинилося, то взяті за книжки гроші були повернені на яке українське народно-просвітне діло"³. За період з 1894 по 1900 рік тут вийшло 46 назв книжок тиражем близько 170 тис. примірників⁴, з яких п'ятнадцять упорядковано особисто Б.Грінченком. Часто йому доводилося під різними псевдонімами, з різних населених пунктів та через інших людей подавати до цензури рукописи. Траплялися й моменти відчаю і безвихідності ситуації, так Б.Грінченко у листі до Т.Зінківського, з яким мав дуже теплі й дружні стосунки писав: "...хоч потрошку, а все кілька рукописів на рік проведу в цензурі, а як я їх надрукую?...то й не знаю, чи посилати на той рік свою порцію (12) рукописів. Бо на ката – ж я їх посилатиму і дорогі для мене гроші тратитиму..." Проте Б.Грінченко долав їх і стверджував про необхідність працювати: "Це дочасне, ми свого досягнемо, наша ідея не може вмерти. Вона подужа всі перешкоди... Мені здається, що досі з усіх моїх нещастя мені й добро виходило – це була плата за відбуте лихо. Тільки ніколи не треба духа вгадати, ніколи!"⁵.

Робота Б.Грінченка з упорядкування "Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседней с ней губерниях" проходила у складних умовах та під постійною загрозою змін у Чернігівській земській управі, що могли призвести до припинення видань етнографічного характеру. З метою поширення матеріалів за межами губернії Б.Грінченко звертався до губернатора з проханням видавати їх окремими книжками. Проте, не зважаючи на суперечки цензорів, було дозволено роботу видрукувати окремо, оскільки тираж книги кількісно є обмеженим та призначена вона внести вклад до зібрання пісенної творчості всіх народів, що входять до складу Російської імперії⁶. Щодо назви трьох перших випусків, то Б.Грінченко писав до товариша І.Липи: "Заголовок книги – се з причини тієї такої, що інакше в нашому Земському виданні він міг здатися не до речі, бо не місцева річ!"⁷. Четвертий том вийшов зі зміненою, проте влучною назвою "Из уст народа" у зв'язку зі зменшенням формату "Земского Сборника".

Фундаментальна робота Б.Грінченка характеризується значним обсягом, якістю, тематичною різноманітністю, кожний том починається широкою передмовою і бібліографічним довідником. Тут знайшло своє відображення багатство української народної творчості понад 30 повітів, а також вміщено матеріали з Бессарабії, Добруджі, Галичини, Курщини. Разом із Б.Грінченком працювало багато респондентів з усіх куточків України (близько шістдесяти), найвідомішими серед них були: М.Грінченко, В.Горленко, М.Дикарев, Т.Зінківський, І.Зозуля, Г.Коваленко, В.Кравченко, І.Липа, М.Кропивницький, В.Степаненко. Під час роботи над упорядкуванням "Этнографических материалов..." Б.Грінченко враховував досвід попередніх робіт (М.Драгоманова, І.Рудченка, П.Чубинського) та сучасних (В.Гнатюка, І.Франка), про класифікацію та систематизацію, подання солідних наукових пояснень можна дізнатися з передмов та коментарів до збірників та рецензій на них. Так В.Гнатюк неодноразово звертає увагу на непостійність і недокладність правопису, наголошуючи на тому, що "до етнографічних записів треба доконче всюди ввести правопис фонетичну"⁸. Проте в цілому рецензент цілком позитивно поставився до величезної праці Б.Грінченка. А.Кримський дав високу оцінку роботі Б.Грінченка, яку вважав вищою над усіма іншими⁹.

Б.Грінченком як упорядником було здійснено титанічну роботу з систематизації матеріалів, йому доводилося відбирати нові, невідомі або ж цікавіші варіанти, вирізняти компіляції, створювати ґрунтовний довідковий апарат та бібліографічні покажчики. Особливо важливим він вважав подання нових текстів та наукових коментарів до них, про необхідність яких зазначав у рецензії на роботу О.Малинки, у якій вказано на потребу подання нових зразків, щоб нагромадження вже відомих не ускладнювало дослідницьку роботу¹⁰.

До першого випуску "Этнографических материалов..." увійшли зразки прозового жанру, зібрані протягом 15 років збиральницької роботи (1878 – 1893). Записані вони були, як зазначено у передмові, особисто Б.Грінченком або під його керівництвом деякими учнями тих шкіл, у яких він працював вчителем – особливо, М.Нечипоренко і І.Шоломієм; іншу частину матеріалів було надано М.Грінченку і В.Андриєвським, А.Гарнье, М.Дикаревым, І.Журавським, О.Русовым, М.Рклицким, П.Солониною, В.Степаненко і П.Череватенко¹¹. Географічний ареал, який охоплено записувачами широкий – Київська, Чернігівська, Катеринославська (записи Б.Грінченка із сіл Троїцьке, Олексіївка), Харківська (багато записів із с. Нижня Сироватка), Полтавська (із с. Чунишина), Волинська, Воронежська (записи, подані М.Дикаревым) і Курська (записи, зроблені Т.Зінківським) губернії. Особливістю збірника є те, що до нього увійшла значна частина зовсім нових, раніше не друкованих матеріалів. А відносно вже друкованих, то з них було вибрано лише ті, що доповнюють вже видане, або ж цікаві варіанти своєю оригінальністю. Подано номери із супутніми записами про те, ким вони були зроблені. До того ж було вміщено широку бібліографію. Поява збірника викликала широке зацікавлення серед науковців, про що свідчать рецензії і схвалення у періодиці¹² та листуванні, авторами яких були А.Кримський, В.Гнатюк, М.Комаров, О.Лазаревський. Великою прихильністю сповнений лист до упорядника від В.Горленка, який писав, що коли він рік тому був у Чернігові, то від О.Русова отримав перший випуск "Етнографічного Збірника", на який написав схвальну рецензію, що вийде в "Русском обозрении"¹³.

Другий випуск "Этнографических материалов...", виданий в 1896 р. (а в 1897 р. вийшов окремою книжкою), став продовженням першого і містить такі ж відділи, проте представле-

ний повніше. Матеріали були записані в різний час А.Гарньє, М.Грінченко, Н. та М.Дикаревими, Е.Дорошевським, І.Зозулею, Г.Коваленком, В.Кравченком, М.Кононенком, М.Нечипоренком, В.Степаненком та самим Б.Грінченком¹⁴. Зокрема, у випуску вміщено 187 народних оповідань, казок і переказів, 216 приказок, 44 загадки, багато повір'їв і замовлянь. Численні рецензії було подано В.Гнатюком, М.Комаровим, А.Кримським, О.Лазаревським, А.Пясецьким¹⁵, які віднесли видання до цінного здобутку етнографічної науки. А.Кримський серед записів самого Б.Грінченка відзначає записи з Чернігівщини, які фіксують язичницькі пережитки та називає найважливішою частиною обох випусків 200 номерів казок, що здебільшого є новими зразками¹⁶.

Третій том "Етнографических материалов..." видано у 1898 р. (окремою книжкою вийшов у 1899 р.). записи матеріалів здійснювалися з 1871 по 1898 рр., записи самого Б.Грінченка датуються кінцем 1880 – 1893 рр. Найбільше зразків зафіксували В.Степаненко, А.Заблоцький та Б.Грінченко в Чернігівській, Київській, Харківській, Подільській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській губерніях та в Добруджі (Румунія). У розпорядженні Б.Грінченка було понад 4600 пісень від різних осіб, більшість з яких заслуговувала на публікацію. Проте з огляду на обмежений об'єм, довелося вибрати нові, раніше не друковані, найцікавіші. Таким чином, було вміщено 1937 номерів. Тут є зразки майже всіх жанрів українського пісенного фольклору – історичні, чумацькі, бурлацькі, наймитські, рекрутські, солдатські, розбійницькі, колядки і щедрівки, веснянки, петрівчані, троїцькі, купальські, русальні, трудові (косарські, жнивні), весільні, коліскові, жартівливі і сатиричні, дитячі пісні, балади, похорони голосіння. З огляду цінності для збирачів етнографічного матеріалу є передмова, в якій автором дано поради та висловлено думки про неперервність усної народної творчості, незважаючи на вплив негативних явищ (запозичення чужих солдатських, фабричних, лакейських пісень). Ці майже дві тисячі пісень, або ж нові, або ж ті, що переспівують на інакший лад старі мотиви є відголосом народної душі та почуттів, що живуть і намагаються розвиватися, охоплюючи нові горизонти¹⁷. Основою збірника є чудові зразки народної лірики – пісні родинного й особистого життя, що характеризуються багатством мотивів і образів. У багатьох родинно-побутових піснях йдеться про жіночу неволю, про нещасливе заміжжя, про гірку вдовину та сирітську долю; про стосунки між закоханими, про стосунки між дітьми та батьками, про так звану "родову трагедію" (віддавання дівчини до чужого роду). Значну частину становлять весільні пісні. Пісенний том також було відзначено рецензіями з боку видатних науковців. Так І.Франко відзначив цінність бібліографічного покажчика видання¹⁸. Високо оцінили роботу Б.Грінченка Ф.Вовк¹⁹ та М.Дикарев²⁰, відзначивши її велику наукову цінність та монументальність.

Специфічними рисами характеризується репертуар дум кінця XIX – початку XX ст. Так, зокрема, відбувся зворотній вплив книжкових видань на формування думового репертуару, найбільш запитувані думи вивчалися кобзарями і знову входили до усної традиції у скомпанованому з кількох варіантів вигляді²¹. Збірка дум впорядкована і видана Б.Грінченком у 1897 р.²² включала 18 дум без коментарів, відібраних із відомих на той час друкованих видань і періодики. Б.Грінченко усвідомлював необхідність подання коментарів до них, проте "на Україні, де тепер сього не можна зробити з-за цензурних перешкод, досить буде й самого тексту"²³. Основним принципом стало подання якнайповнішого тексту, тому до збірки ввійшло найбільше текстів П.Куліша. Важливим свідченням сумлінного підходу є рукописні чорнові записи Б.Грінченка. У них зафіксовані всі варіанти дум, що були опубліковані в збірниках та періодиці "Киевской старине", "Этнографическом обозрении", "Записках Юго-Западного географического общества". Протягом опрацювання матеріалів Б.Грінченко вибрав із 31 відомого йому сюжету 18 дум, включивши тексти, які мали не менше трьох варіантів, що свідчило про їхню популярність у народі. Тому до збірки не потрапили думи, що були записані в одному варіанті. Ця книжечка швидко набула популярності і ввійшла до репертуару народних співців. Цей збірник подався до цензури через П.Житецького наприкінці 1896 р. і через місяць отримав право бути надрукованим.

Збірник народних анекдотів та оповідань "Веселий оповідач" (виходив в кілька етапів у 1888, 1893, 1898, 1910, 1913 рр.), ще один випуск збірника зроблено видавцем Губановим проте без відома Б.Грінченка у 1901 р.²⁴. Під деякими зразками поставлено назву місцевості, де їх було записано – це повіти Київської, Харківської, Полтавської губерній. Частково опублі-

кований у збірці матеріал автором було узято з робіт М.Номиса [псевдонім М.Симонова – Р.Н.], С.Руданського, І.Рудченка. Як зазначав один із рецензентів книжки А.Башкіров, не було подано передмову та науковий коментар, проте загалом він високо оцінив це видання²⁵. Сам же упорядник не ставив перед собою мети видання книги наукового профілю, а видавав з метою подати народіві цікаву книгу²⁶. Проте її можна використовувати як збірку усних народних переказів.

Збірник "Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.", який Б.Грінченко видав додатком до "Земського Сборника" у 1900 р. (окремою книжкою видано у 1901 р.), став завершальним випуском фундаментального видання. Згруповано матеріал за системою, як у перших двох випусках, походить він з того ж ареалу, а також Галичини і Добруджі. Збірник містить 265 оповідань, переказів і легенд, казок, 245 прислів'їв, 64 загадки, понад 100 замовлянь і повір'їв. Найбагатшими відділами є ті, що стосуються народної прози про родинне і суспільне життя, про надприродні істоти, замовляння і знахарство, які яскраво ілюструють народне світобачення.

Загалом високої оцінки етнографічної роботи Б.Грінченка було надано рецензентом "В.Г." [очевидно, В.Гнатюком – Р.Н.] та названо першою книгою найповажнішою після "Трудов..." Чубинського на Україні та слов'янської²⁷. Таку ж думку мав і М.Сумцов, якого захоплювала заповзятість та працелюбність Б.Грінченка²⁸.

Серед наукових досліджень важливе місце займає "Литература украинского фольклора. 1770 – 1900: Опыт библиографического указателя". В другій половині ХІХ ст. стало актуальним питання про систематизацію напрацьованого етнографічно-фольклористичного матеріалу, на чому неодноразово наголошували рецензенти видань Б.Грінченка²⁹. Б.Грінченко зробив першу спробу комплексного видання бібліографічного матеріалу за 12 десятиліть, заклавши тим самим основи для подальших вивчень та досліджень. Проте не можна не вказати на заслуги попередніх видань П.Єфименка, М.Комарова, О.Лазаревського, І.Левицького, О.Огоновського, О.Піпіна³⁰, які стосувалися історії літератури та історіографії певної місцевості та певного періоду. Праця Б.Грінченка охоплює етнографічні й фольклорні записи, які було видано з науковою або ж популяризаторською метою, в них містяться зразки народної творчості, дослідження, які присвячені українській етнографії та історіографії, довідки, що стосуються предмету українською, російською, чеською, польською, французькою, угорською, німецькою мовами, – всього 1763 назви. Було опрацьовано не лише наукову літературу, а й періодичні видання ("Киевская старина", "Зоря", "Літературно-науковий вісник", "Записки НТШ", "Киевский вестник" тощо). Матеріал подано у хронологічному порядку за алфавітом у межах кожного року, здебільшого є бібліографічний опис – назва, автор, коротка анотація, в якій частково розкрито зміст вміщеного етнографічного матеріалу, вказано на перередруки та фальсифікати, наприкінці подано допоміжний іменний покажчик. До недоліків покажчика можна віднести те, що матеріал не систематизовано за темами, наприклад, відомості про українських етнографів, народні пісні та ін., що могло б полегшити пошук. Ця бібліографічна робота здобула широке визнання та схвалення у наукових колах, про що свідчать рецензії, зокрема І.Франка, В.Гнатюка, І.Шугурова³¹. Б.Грінченко з повагою поставився до зауважень та порад рецензентів, цьому є свідчення власноручних записів, поміток й виправлень, що збули зроблені у його авторському примірнику – додано ще 72 назви, останні з яких датовано 1907 р., зроблено більше 20 виправлень³². Після виходу з друку покажчика Б.Грінченко не припинив роботи з його вдосконалення, оскільки мав намір видати його у доповненому вигляді. Також цінні зауваження Б.Грінченко отримав з приватного листування із науковцями³³. Врахувавши складність умов, у яких довелося працювати авторіві, а також те, що це була перша спроба комплексного викладу матеріалу, вчені підкреслювали його заслуги перед бібліографічною та етнографічною справою.

Діяльність Б.Грінченка у Чернігові була різнобічною, до якої він завжди ставився із відповідальністю. У 1899 р. помер відомий збирач і власник величезної колекції української старовини В.Тарновський. На той час музей володів найбагатшими зібраннями з історії, етнографії й археології, мистецтва, літератури, особливо багатими були колекції, пов'язані з Т.Шевченком, козацьким періодом в історії. Все зібрання було подаровано Чернігову. Голова земської управи Ф.Уманець доручив Б.Грінченку прийняти колекцію і зробити її опис. Впорядкування му-

зею для Б.Грінченка стало моральним обов'язком, якого не виконати він не міг. В 1900 р. було складено і видано величезний другий том "Каталог музея украинских древностей", перший том було видано В.Тарновським, проте він потребував переробки й внесення нових доповнень³⁴. В цьому ж, 1900 році за грудень місяць в "Киевской старине" виходить рецензія Н.Б. [М.Біляшівський – Р.Н.]³⁵. Рецензент звертає увагу на гарну систематизацію матеріалу, наголошуючи, що він має велике значення для досліджень з історії народного побуту та мистецтва.

Незважаючи на самовіддану працю сім'ї Грінченків, відбувалися непорозуміння із губернською адміністрацією, яка намагалася перешкоджати їхній роботі. Проте в цей час Марія Грінченко складала третій том каталогу – бібліотеки друкованих книг, проте він так і залишився рукописом, бо сім'я Грінченків мала залишити незавершену, дорогу їм роботу і місто через загрозу виселення з губернії³⁶.

Свідченням безупинної праці Б.Грінченка щодо організації зі збирання етнографічних матеріалів є його листування з численними кореспондентами по всій Україні: з Я.Безинським, В.Гнатюком, В.Горленком, І.Зозулею, А.Калитою, В.Кравченком, М.Кропивницьким, М.Коцюбинським, П.Кулішем, І.Липою, К.Паньківський, І.Франком та багатьма іншими, що зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України, в Інституті літератури імені Т.Шевченка. В листах він давав методичні поради зі збирання народних творів, вимагав запису текстів у строгій відповідності до того, як вони побутують у народі, дотримуватись автентичності, особливо застерігав від надання творам артистичної форми для їхнього прикрашення³⁷. Самовіддана наукова праця Б.Грінченка дивувала і захоплювала видатного археолога й етнографа Федора Вовка, який в силу обставин змушений був залишити Україну: "Ви ціма виданнями одні, без грошей... за 2 – 3 роки зробили трохи не більше, як цілі громади за 20 літ, ховаючись своїм українством трохи не од самих себе"³⁸. В.Гнатюк казав, що етнографічні роботи Б.Грінченка: "...будуть довго головним джерелом для всяких дослідів української народної творчості"³⁹. Листування Б.Грінченка розкриває різні аспекти співпраці та взаємодопомоги, є свідченням беззаперечної ролі Б.Грінченка в справі зміцнення наукових зв'язків.

Основним внеском Б.Грінченка до української етнографії в його Чернігівський період є зібраний та виданий фактичний матеріал, при опублікуванні якого він виходив із двох основних завдань: по-перше, популяризування творів народної творчості серед народу, по-друге – збереження автентичності текстів для подальших наукових досліджень.

¹ [Грінченко Борис Дмитрович]. "Популярні книжки". "Про видання народних книжок". [Статті]. с.Олексіївка // Інститут Рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Далі скорочено – *ІР НБУ*). – Ф. I. – Од. зб. 31556. – Арк.65 – 71.

² Матяш І. Світло згаслої зірки... // Пам'ять століть. – 2000. – №1. – С.55.

³ *ІР НБУ*. – Ф. I. – Од. зб. 32282. – Арк.1.

⁴ Зубкова Н. Бібліотека і архів Б.Д.Грінченка як джерело з історії народної освіти України кінця XIX – початку XX ст.: Дис...к.і.н. – К., 1994. – С.81.

⁵ [Д.Ткаченку]. Лист 1896 р. // *ІР НБУ*. – Ф. III. – Од. зб.40111.

⁶ Білий В. З матеріалів до історії української етнографії // *Етнографічний вісник*. – 1927. – Кн. 5. – С.192.

⁷ Липі Івану Львовичу. Лист 1894 р. // *ІР НБУ*. – Ф. III. – Од. зб. 40982. – Арк.1.

⁸ Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1966. – С.211 – 212.

⁹ Кримський А. До етнографії Чернігівщини // Кримський А. Твори: в 5 томах. – Т. 3. – С.463.

¹⁰ Грінченко Б. Отзыв о сочинении А.Н.Малинки "Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниг., Волыньск., Полтавок. и некот. др. губ.". – Чернигов, 1902. – Спб., 1907. – С.9 – 11.

¹¹ "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях" – Вып. 1. – Чернигов, 1895. – С.1.

¹² *Вестник Европы*. – 1897. – Кн. 1; *Киевская старина*. – 1895. – Т.51, декабрь. – С.112 – 113; *Зоря*. – 1896. – №17. – С.338; *Записки НТШ*. – 1896. – Т.Х. – С.45 – 49; *Этнографическое обозрение*. – 1898. – Т. 36. – №1. – С.168 – 178.

¹³ Горленко Василій Петрович. З Петербургу та Ярошовки. Лист 27.II.1897 р. // *ІР НБУ*. – Ф.III. – Од. зб.36132. – Арк.1.

- ¹⁴ "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях"– Вып. 2. – Чернигов, 1897. – С.1.
- ¹⁵ Записки НТШ. – 1897. – Т. XVIII. – С.48 – 50; Зоря. – 1896. – № 19. – С. 379; Кримський А. Твори: в 5 томах. – Т. 3. – С.448 – 463; Киевская старина. – 1896. – Т. LV, ноябрь. – С.61 – 62; Волинь. – 1898. – №36.
- ¹⁶ Кримський А. До етнографії Чернігівщини // Кримський А. – Т. 3. – С. 452, 457.
- ¹⁷ "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях"– Вып.3. – Чернигов, 1899. – С.ХХІІІ – ХХІV.
- ¹⁸ Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. VI. – №5. – С.121 – 122.
- ¹⁹ [Вовк Федір Грінченку Борису]. Лист V.1899 р. // ІР НБУ. – Ф.ІІІ. – Од. зб.35957.
- ²⁰ [Дикарев М. Грінченку Б.]. Лист 1899 р. // ІР НБУ. – Ф.ІІІ. – Од. зб.36845.
- ²¹ Матяш І. Світло згаслої зірки... // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С.59.
- ²² Думи кобзарські / Вид. під наглядом Б.Грінченка. – Чернігів, 1897. – 106 с.
- ²³ ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб.31556.
- ²⁴ [Грінченко Б.Д.] Заява до редакції "Киевской старины". 12.01.1902 р. // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 32417. – 1 арк.
- ²⁵ Санкт-Петербургские ведомости. – 1898. – №271.
- ²⁶ [Грінченко Б. Зінківському Т.]. Лист без дати. // ІР НБУ. – Ф.ІІІ. – Од. зб.40795.
- ²⁷ Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XIV. – Кн. 5. – С.26.
- ²⁸ [Сумцов Н. Грінченку Б.]. Письмо от 1 мая 1901 г. // ІР НБУ. – Ф.ІІІ. – Од. зб.39572. – Арк.19.
- ²⁹ Кримський А. Вказ. праця. – С.465.
- ³⁰ Ефименко Е.С. Украинская литературная летопись // Полтавские губернские ведомости. – 1861. – № 3 – 8; Комаров М. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798 – 1883). – К., 1883. – 74 с.; Лазаревский А.М. Указатель источников для изучения малороссийского края. – Спб., 1858. – Вып. 1. – 121 с.; Левицкий И.О. Галицко-русская библиография XIX в. – Львов, 1888. – Т. 1. – 164 с.; Огоновський О. Історія літератури руської. – Ч. 4: Етнографія. – Львів, 1894. – 347 с.; Пыпин А.М. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – Спб., 1891. – 536 с.
- ³¹ Записки НТШ. – 1901. – Т. XLIV. – С.44 – 49; Літературно-науковий вісник. – 1901. – Кн. XI. – С.16 – 17; Киевская старина. – 1901. – Т. LXXIV. – С.105 – 114.
- ³² [Литература украинского фольклора. 1777 – 1900. Опыт библиографического указателя. Составил Б.Д.Грінченко. – Чернигов, 1901. – 199 с.] // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 31495. – 199 арк.
- ³³ Андрієвський О. До історії видання "Литература украинского фольклора" Б.Грінченка // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С.131 – 135; 1927. – Кн. 4. – С.135 – 141.
- ³⁴ Грінченко Б[орис] Дубровському В. Лист 2 листопада 1909 р. з Ospedaletti // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 32449. – Арк.2 – 2 зв.
- ³⁵ Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновскаго. Том II. Составил Б.Д.Грінченко. Приложение к №7 "Земского Сборника Черниг. г." 1900 г. // Киевская старина. – 1900. – Т. 71, декабрь. – С. 161 – 164.
- ³⁶ Там само. – Арк.3.
- ³⁷ [Степаненку В]. Листи 1896.IV.15. та 1895.I.3. // ІР НБУ. – Ф. III. – Од. зб. 41062, 41071.
- ³⁸ [Вовк Федір]. Лист III.1896 р. // ІР НБУ. – Ф. III. – Од. зб. 35955. – Арк.1.
- ³⁹ Гнатюк Володимир. Лист 31.XII.1906 р. // ІР НБУ. – Ф. III. – Од. зб. 36145. – Арк.1 зв.

В статтє аналізується наука і громадська діяльність відомого українського письменника Бориса Грінченка, особливо в області етнографії.

Ключевые слова: Борис Грінченко, етнографія, указатель, сборник, фольклор, издательство.